

GEHEUGEN COLLECTIEF
HISTORISCH PROJECTBUREAU

BOKRIJK

BKRK Onderzoeksrapport

Kleding op het Kempense platteland: inleiding

Deze teksten werd geschreven door Geheugen Collectief,
in opdracht van **Het Domein Bokrijk**
2018

Inhoud

Voorwoord	2
Inleiding	3
Kleding, mode, plattelandskleding en streekkledij	5
Terminologie	5
De functies van kleding	6
Onderzoek naar kleding	8
Streekdrachten	10
Plattelandskleding	12
De mode achterna?	12
De streekkledij verdwijnt	15
Over de verwerving en duurzaamheid van kleding	17
De aanschaf van kleding in de Kempen	17
Duur en duurzaam	18
Tweedehandstextiel: een bloeiende markt	20
De tweedehandsverkoper gewantrouwd	22
Het einde van de tweedehandstextielmarkt?	24
Op de foto in je zondagse kledij	25
De fotografie: een nieuwe kunst	25
In de studio of op pad	26
Het portret	28
Zondagse kledij	29
Bibliografie	31
Literatuur	31
Overige	34

Voorwoord

In opdracht van het Domein Bokrijk voerde historisch projectbureau Geheugen Collectief onderzoek naar vakmanschap op het Kempense platteland tussen 1600 en 1914. Dat leidde tot een reeks onderzoeksrapporten over de geschiedenis van concrete **vakmanschappen** zoals brood bakken, smeden, bier brouwen en textiel. We onderzochten de geschiedenis van het product of het beroep en de eraan gerelateerde materiële en immateriële cultuur. Ook het aspect consumptie werd daarbij niet vergeten. De rapporten hebben eveneens aandacht voor de rol van die vakmanschappen in de context van de Kempense plattelandsgemeenschap door onderzoek naar aspecten van het dagelijkse (landbouw)leven in de Kempen.

Daarnaast onderzochten we de geschiedenis van de gebouwen op een groot aantal **erven** uit het Kempense museumdeel. De rapporten waarin een erf centraal staat, bespreken de geschiedenis van het gebouw – wie woonde erin of wie gebruikte het voor het naar Bokrijk kwam – en de geschiedenis van het dorp waaruit het gebouw afkomstig is, eventueel aangevuld met een voor die locatie relevant historisch thema met betrekking tot de plattelandsgeschiedenis.

Inleiding

Dit onderzoeksrapport kwam tot stand in voorbereiding van de BKRK-tentoonstelling *Do You Remember? BKRK-Textiel* die vanaf mei 2018 te zien is in het Hooghuis in Bokrijk. In de expo maakt de bezoeker kennis met de collectie die modeontwerper Tim Van Steenberghe in 2017 voor de medewerkers van Bokrijk ontwierp, maar ook met het historische verhaal van de plattelandskleding in de Kempen.

In de collectie van Tim Van Steenberghe vloeien hedendaagse en historische elementen in elkaar over. De kiel en de schort van toen evolueerden tot een eigentijdse, praktische broek, een hippe parka en een sweater met zeefdruk. De ontwerpen zijn het resultaat van hedendaags vakmanschap, maar roepen ook voortdurend elementen uit het verleden op.

De collectie is Tims visie op Bokrijk, uitgedrukt in textiel. Hij haalde daarvoor inspiratie uit historische kledingstukken en foto's. Geheugen Collectief ging op zoek naar de verhalen achter die kledingstukken. Wat droegen mensen op het platteland in de Kempen honderd jaar en langer geleden en wat betekende die kleding voor hen?

Het onderzoek voor dit rapport betrof, in tegenstelling tot de andere BKRK-onderzoeken, dus niet de producent en de productiemethodes, maar het eindproduct: textiel, en in het bijzonder de historische collectiestukken van Bokrijk. Op basis van de collectie van Bokrijk en de inspiratiebronnen van Tim Van Steenberghe kozen we een aantal 'iconische' kledingstukken, die we centraal plaatsten in het onderzoek. Daarbij maakten we, net als Tim Van Steenberghe bij het ontwerpen van de nieuwe collectie, ook plaats voor de herinnering. Behalve de vraag wat mensen in het verleden droegen, en wat die kleding voor hen betekende (vragen naar consumptie en identiteit), stellen we ook de vraag wat we vandaag denken dat mensen vroeger droegen? En naar waar de (soms foutieve) veronderstellingen over plattelandskleding in het verleden vandaan komen.

Bokrijk beschikt over ongeveer 2.000 items historische kleding en textiel. Soms zijn dit slechts fragmenten, soms goed bewaarde, volledige stukken. Het identificeren en dateren hiervan is niet vanzelfsprekend. Jammer genoeg beschikken we bij veel kledingstukken uit de collectie ook over weinig informatie over hun geografische herkomst of laatste dragers. Toen het museum in de jaren 1950 begon met de collectie te verzamelen, noteerden de toenmalige medewerkers zulke informatie niet altijd. De mensen die de kleding schonken, wisten vaak ook niet waar de stukken vandaan kwamen. We weten dus soms weinig meer over de collectiestukken dan wat hun materiële voorkomen ons vertelt.

Dankzij de expertise van Frieda Sorber, conservator van de historische collectie van het ModeMuseum in Antwerpen, konden we de meeste stukken die een plaatsje kregen in de expo en in het onderzoek identificeren, bij benadering dateren en nauwkeuriger omschrijven. Werd het stuk met de hand gemaakt of machinaal. Is het hersteld? Is het versleten? Hoe werd het gebruikt? Wat vertelt het over de gebruikers?

Via onderzoek in archieven, beeldbanken, wetenschappelijke en heemkundige literatuur vonden we meer informatie over plattelandskleding in het verleden. Veel van de gekozen kledingstukken bleken geen voorbeelden van regionaal gebonden streekkledij, maar werden gedurende lange tijd in grote delen van Europa op het platteland gedragen. Die meer generieke plattelandskleding is weinig onderzocht. Het bestaande onderzoek naar wat boerenmensen in het verleden droegen besteedt namelijk bovenmatig veel aandacht aan de streekdrachten.

De collectiestukken van Bokrijk dateren voornamelijk van het einde van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw en komen van het Vlaamse platteland. In dit rapport focussen we vooral op wat mensen op het Kempense platteland droegen, maar we maken ook uitstappen naar Vlaanderen, Wallonië en Europa. Ook kijken we soms verder terug in de tijd, tot in de zestiende eeuw. We vertellen daarnaast ook het verhaal van hoe sommige kledingstukken iconisch werden doordat ze in de twintigste eeuw deel gingen uitmaken van de folkloristische en soms geromantiseerde voorstelling van het verleden, en zo ons collectief geheugen bedotten.

Het onderzoek resulteerde in drie deelrapporten. In dit onderdeel onderzoeken we in meer abstracte termen de betekenis van kleding in het verleden. Welke functies had kleding? Wat is het verschil tussen streekkledij en mode? Werd er in het verleden anders omgegaan met kleding dan vandaag? In functie van de tentoonstelling onderzochten we ook een aantal specifieke deelthema's zoals tweedehandskleding en het zondagse portret in de zondagse kleding.

De overige twee rapporten bekijken een aantal kledingstukken die mannen en vrouwen in het verleden droegen: de kiel, de faas, bretellen, en de zakdoek voor de man; de rok, de schort, de moederkenszak, de omslagdoek en de streekmuts voor de vrouw. In de tentoonstelling in Bokrijk komen nog enkele andere kledingstukken aan bod zoals de gilet, de broek en ondergoed. Kinderkleding vormde geen onderdeel van het onderzoek.

Kleding, mode, plattelandskleding en streekkledij

Terminologie

Het woord '**textiel**' is afgeleid van het Latijnse *texere*, dat weven betekent. Textiel is zowel een (met natuurlijke of synthetische draden) geweven materiaal als de goederen die daarmee gemaakt worden. Het kan gaan om kleding maar ook om accessoires of interieurtextiel. Ook niet-geweven materialen benoemen we als textiel, denk aan vilt, dat bestaat uit samengeperste wol.

Kleding is alles wat we gebruiken om ons lichaam mee te beschermen en bedekken.¹ Bij uitbreiding wordt het ook gebruikt voor haardracht, make-up en accessoires.² Kleding is – na voedsel en een dak boven je hoofd – een van de basisbehoeften van de mens. Kleding is meestal gemaakt van textiel, maar niet altijd: denk aan een lederen jas.

Kleding vertelt veel over de identiteit van de drager: diens gender, sociale positie, maritale status, geloof, etniciteit en persoonlijkheid. Kleding is tijdsgebonden: kledingstukken veranderen en verdwijnen. Wat 'in' is evolueert, maar ook wat acceptabel is. Dat wordt onder andere veroorzaakt door maatschappelijke evoluties, zoals de evolutie in de rollen van mannen en vrouwen.³ Ook technische vooruitgang verandert het uitzicht van kleding dankzij nieuwe productiemethodes en nieuwe textielsoorten.

Vaak is er verwarring tussen 'streekkledij' en plattelandskleding. Niet alle plattelandskleding is streekdracht. **Plattelandskleding** is de kleding die gedragen wordt op het platteland. **Streekdracht** of **streekkledij** is de kleding die gedragen wordt door een groep afkomstig van een bepaalde streek of dorp. Het dragen ervan gaf uiting aan persoonlijke identiteit, maar vooral aan gemeenschapszin en gebondenheid. Streekdrachten tonen het behoren tot een collectieve identiteit aan.

Mode heeft als term heel wat verschillende betekenissen. Mode is economisch gezien de regelmatige verandering in het visuele uitzicht van een product, gericht op het verhogen van de verkoopsfrequentie ervan. Mode wordt vaak als synoniem voor kleding gebruikt. Het betekent ook de jaarlijkse of periodieke (per seizoen) evoluerende manipulatie van de normen met betrekking tot het hele uiterlijk. Mode wordt ook gebruikt om de meer avant-garde (elitaire) innovaties inzake kleding aan te duiden (zoals de *haute couture* in de twintigste eeuw).⁴

---

¹ KAWAMURA, *Fashion-ology: An introduction to Fashion Studies*, 16.

² De BRUIJN, 'Op de huid. Over vestimentaire kwesties', 437.

³ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 17.

⁴ STYLES, *The dress of the people*, 12.

Mode en ruimer het gebruik van kledij zijn klasse-gebonden. Er is een groep aan de top van de samenleving die zich kleedt in de laatste modes – soms duur en geïmporteerd. De middenklasse of burgerij draagt min of meer dezelfde modekleding, aangepast aan hun budget, allerlei lokale gewoontes en (ongeschreven) regels met betrekking tot bijvoorbeeld zedelijkheid. Ze laat zich daarbij vaak inspireren door wat de bovenlaag van de samenleving draagt. Tot slot is er de kleding van de meer geïsoleerde plattelandsbevolking, al dan niet met lokale variaties.⁵ Ook binnen een dorpsgemeenschap was er een onderscheid tussen wat verschillende groepen droegen. Ook voor de boerenbevolking en arbeidersklasse in het verleden had kleding allerlei culturele betekenissen.

Vanaf de achttiende eeuw ging kleding deel uitmaken van de 'consumptierevolutie'. **Consumeren** is een synoniem voor 'gebruiken', maar wordt vooral gebruikt om te spreken over het verwerven en gebruiken van goederen die niet strikt noodzakelijk zijn om te overleven. Consumptie gaat dus over het gebruik van goederen die niet (alleen) functioneel zijn én die de gebruiker niet zelf kan produceren. Consumeren is een culturele activiteit die vorm krijgt doorheen (al dan niet bewuste) keuzes inzake identiteit. Mensen schrijven betekenissen toe aan de objecten die ze verwerven, bezitten en gebruiken.⁶

De '**consumptierevolutie**' werd al voor 1700 in gang gezet. Nieuwe producten, goedkopere productiemethoden en goedkopere grondstoffen veranderden het kooppatroon van mensen. Gezinnen produceerden minder producten zelf en kochten meer aan op de markt. De bevolking werd afhankelijker van looninkomsten, markttransacties en lokale marktcircuits.⁷ Ook de drang naar materieel bezit groeide en 'mode' werd belangrijker bij steeds meer lagen van de bevolking.⁸ Dat gold inzonderheid voor kleding. Tweedehandskleding, tot dan heel populair, moest geleidelijk het veld ruimen voor nieuw (en goedkoper) textiel dat paste in de laatste modetrends. Die consumptierevolutie maakte eerst opgang in de steden en bereikte pas later het platteland.⁹

De functies van kleding

Kleding is een belangrijk aspect van het dagelijks leven. Kleding is als bescherming tegen koude, zon en andere weersomstandigheden een basisbehoefte. Dat is – vandaag en in het verleden – echter niet haar enige functie. Dat blijkt onder meer uit de grote verscheidenheid aan kleding. Naargelang de seizoenen, maar ook naargelang de financiële middelen en sociale status, de woonplaats, de gelegenheid, het beroep, de religieuze overtuiging, het geslacht en de leeftijd van de drager, verschilt ook zijn of haar kleding.

---

⁵ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 88.

⁶ BATCHELOR en KAPLAN, *Women and material culture*, 2-3.

⁷ STYLES, *The dress of the people*, 6.

⁸ STYLES, *The dress of the people*, 6.

⁹ STYLES, *The dress of the people*, 2-7.

Kleding vervult dus meerdere culturele en sociale functies. Het is een belangrijk middel om onderscheid aan te duiden. Het heeft een signaalfunctie. Kleding duidt je klasse en positie aan, hoe rijk je bent, welke status je hebt. Kleding heeft allerlei connotaties: sociaal, cultureel, religieus, economisch, artistiek ... Het 'ontbloomt' heel wat van de identiteit van de drager. Het kan bijvoorbeeld een genderidentiteit uitdrukken (vrouwelijkheid en mannelijkheid) en een sekserol of taakverdeling.¹⁰

Behalve onderscheid tussen mensen, toont kleding ook een collectieve identiteit aan, samenhang met mensen van respectievelijk dezelfde klasse, beroepsgroep, subcultuur of streek. Mensen dragen bepaalde kleren om bij een groep te horen en om zich als groep te onderscheiden van anderen. Een duidelijk voorbeeld van de identificatie van een groep met de eigen klederdracht is het Schotse tartan.¹¹

Vaak is niet formeel omschreven welke kleding bij welke groep 'hoort', maar begrijpt iedereen de informele regels wel. Kleding dragen die 'toehooft' aan een groep waar je zelf niet toe behoort, wordt bovendien niet altijd aanvaard. Wie kleding droeg die 'boven zijn stand' was, werd geridiculiseerd.¹² In sommige gevallen worden de regels geïnstitutionaliseerd. Dat wil zeggen dat er formele regels zijn over wie wat mag dragen. Dat geldt in het leger, in de religieuze sfeer en voor heel wat beroepen.¹³ Onbevoegden of militairen buiten dienst mogen bijvoorbeeld geen militaire uniformen dragen.

Maar of de keuze nu opgelegd of zelfgekozen is, kleding is niet vrijblijvend. Behalve een uiting van een groepsidentiteit is kleding ook een element van de individuele, persoonlijke identiteit: het is een manier om je uit te drukken. Voor vrouwen was kleding soms een van de weinige middelen die ze daartoe hadden. Met snit, kleur, accessoires kon een vrouw eigen accenten leggen. Ze kon zichzelf door middel van kleding en andere consumptiegoederen uitvinden en heruitvinden, zichzelf een identiteit toemeten en een plaats in de samenleving.¹⁴ Bij mannen is naar dat thema minder onderzoek gevoerd, maar ook zij zochten manieren om hun persoonlijkheid uit te drukken, bijvoorbeeld in hoe ze hun das knoopen, hun hoed opzetten of hun wandelstok vasthielden.¹⁵ Voor heel wat mannen en vrouwen had kleding belangrijke subjectieve associaties met betrekking tot hoe ze zichzelf zagen of wensten aanzien te worden: gerespecteerd, seksueel aantrekkelijk, deugdzaam ...¹⁶

Alleen voor de échte onderlaag van de maatschappij gingen alle regels overboord. Kleding was dan louter functioneel. Heel wat mensen in het verleden ondervonden al dan niet permanent problemen om zich te kunnen kleden. Door armoede, of door een tegenslag,

---

¹⁰ DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 14.

¹¹ BLACKIE, *Clans and tartans. The fabric of Scotland*, 10.

¹² RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 115-116.

¹³ -, 'Introduction', *The Cambridge History of Western Textiles*, 1-2.

¹⁴ BATCHELOR en KAPLAN, *Women and material culture*, 1.

¹⁵ DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland,' 15.

¹⁶ STYLES, *The dress of the people*, 60.

zoals brand of diefstal, verloren ze hun kleding, zonder dat ze de middelen hadden om die te vervangen. Zij gingen gekleed 'in vodden'. Mogelijk speelde ook onverschilligheid een rol. Arme mensen moesten het sowieso stellen met de kleding die ze hadden, en konden geen rekening houden met de culturele verwachtingen.¹⁷ Onderzoek naar de kleding van de arbeidersvrouwen van Covent Garden omstreeks 1740 toonde bijvoorbeeld aan dat voor *'menial work their could be little pretence at any fashion or style'*. Vrouwen droegen er, tegen alle regels in, korte rokken en zelfs *'cast-off male clothing'*, zoals mannenjassen en -schoenen.¹⁸

Onderzoek naar kleding

Het historisch onderzoek naar textiel, kleding en mode had aanvankelijk vooral aandacht voor de textielconsumptie van de adel en de burgerij. We zijn daardoor goed ingelicht over wat de bovenlaag van de maatschappij droeg. Over de kleding van gewone mensen is veel minder geweten. Er was tot voor kort door historici minder interesse in en zelfs nu die interesse er wel is, zijn de mogelijkheden tot onderzoek beperkt. Een van de belangrijkste bronnen om de kleding van het verleden te onderzoeken, is namelijk die kleding zelf. En daar wringt het schoentje. Textiel verslijt en vergaat, hoe goed het ook gemaakt is.

Hoe verder men teruggaat in de tijd, hoe minder kleding er bewaard is. Waardevolle kledingstukken kunnen in (mode)musea bekeken en onderzocht worden. De oudste volledige ensembles in textielmusea dateren meestal uit het midden van de achttiende eeuw. Uit de voorgaande periode beschikt men soms over losse stukken.

De meeste bewaarde kleding is afkomstig van mensen die als bijzondere personen beschouwd werden. Men vond het de moeite waard om hun kleding te bewaren. Gewoonlijk werden alleen de beste, meest waardevolle stukken bewaard. Zelfs van rijke mensen is meestal enkel hun bovenkleding bewaard, zoals een mantel of een baljurk, en niet hun ondergoed. De bewaarde stukken zijn vaak niet in hun originele staat. Textiel was waardevol en werd dus zelfs bij rijke mensen lang gedragen en versleten. Het was geen wegwerpproduct zoals vandaag. Kleding die te klein was geworden of niet meer modieus was, werd vermaakt tot een nieuw stuk. Versleten textiel werd weggeven aan bedienden of als betaalmiddel gebruikt.¹⁹ Bij armere mensen moest een kledingstuk vaak een leven lang meegaan. Het werd vermaakt en gebruikt tot het voor de voddenmand was.

Toch werden hier en daar ook kledingstukken van 'gewone' mensen bewaard, zoals in Bokrijk. De collectie van het voormalig Provinciale Kostuum- en Textielmuseum Vrieselhof werd in 2001 opgenomen in het ModeMuseum Antwerpen. Ook heel wat lokale, heemkundige musea beschikken over kleding van de plattelandsbevolking in het verleden.

---

¹⁷ STYLES, *The dress of the people*, 65.

¹⁸ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 64.

¹⁹ LOOS, *In de klerkast van een weelderig adellijk koppel*, 8.

Wat fysiek ontbreekt, kan aangevuld worden via andere bronnen, in de eerste plaats visuele bronnen. Van rijke families zijn die al voor de zeventiende en achttiende eeuw beschikbaar: geschilderde portretten, beeldhouwwerken, gravures, miniaturen ... Van armere mensen zijn de afbeeldingen beperkt tot hier en daar een bediende op een schilderij en enkele volkse taferelen, met vaak een romantiserende of belerende opzet. Vanaf de negentiende eeuw neemt het beschikbare materiaal toe in de vorm van foto's, postkaarten en schilderijen. Zowel fotografen als schilders portretteerden het platteland door hun eigen bril. Zo creëerden ze vaak een pittoreske, geromantiseerde voorstelling.

Daarnaast vinden we ook informatie over textiel in testamenten, boedelbeschrijvingen, huishoudboeken, inventarissen, patronen, rekeningen, brieven en dagboeken. Ook daarin is de werkende klasse ondervertegenwoordigd.²⁰ Armere mensen lieten dat soort bronnen veel minder na. Via het inventief gebruik van andere bronnen, zoals procesverslagen, signalementen, bidprentjes, literaire beschrijvingen en reisverslagen slagen onderzoekers er toch in om ook de volkse kleding te bestuderen.²¹ In het tweede en derde deel van dit rapport (over respectievelijk mannen- en vrouwenkleding) en in de expo in het Hooghuis vind je hiervan meerdere voorbeelden.

Een probleem bij het bestuderen van de kleding van de gewone mensen is dat, door het gebrek aan bronnenmateriaal, er weinig informatie is om de variatie binnen die groep aan te tonen. De plattelandsbevolking en de arbeidende bevolking vormden echter géén homogene groep. Elk dorp had zijn 'elite' en onder de boeren was er een groot onderscheid tussen herenboeren, kleine boeren, landarbeiders ... De beschikbare informatie laat zelden toe een onderscheid te maken tussen die verschillende groepen op het vlak van kleding. Dat creëert een misleidend homogeen beeld. De streekdrachtliteratuur is vaak vooral bezig met de verschillen tussen verschillende regio's en heeft weinig aandacht voor het onderscheid tussen verschillende groepen in dezelfde streek.

De aandacht voor de streekdrachten en de appreciatie ervan ontstond op het moment dat die kledij begon te verdwijnen, aan het einde van de negentiende eeuw. Die aandacht had romantische, nostalgische en nationalistische motieven. Aan streekdrachten werden allerlei kwaliteiten toegeschreven, zoals doelmatigheid, duurzaamheid, soberheid, zedigheid en eenvoud.²² Ook in Vlaanderen verschenen er nog voor de Tweede Wereldoorlog enkele studies over de volksdrachten. Het beschikbare onderzoek naar de streekdrachten in Vlaanderen betreft vooral de negentiende-eeuwse drachten, met voorlopers in de achttiende en uitlopers in de twintigste eeuw. Het belangrijkste standaardwerk voor Vlaanderen was lange tijd de studie van Paula Sterkens-Cieters uit 1935. In

---

²⁰ LOOS, *In de klerkast van een weelderig adellijk koppel*, 4-5.

²¹ VANNOPPEN, 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', 23-28.

²² VAN THIENEN, 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', 2.

Volkskleederdrachten in Vlaanderen besteedde zij veel aandacht aan de Antwerpse Kempen. Ze had geen oog voor Limburg.

Met de opkomst van de sociale geschiedenis nam de aandacht voor het dagelijks leven en de consumptiepatronen van arbeiders en boeren toe. Vanaf de jaren 1970 voerde historicus Henri Vannoppen onderzoek naar de klederdracht in verschillende Vlaamse streken. Binnen het Instituut voor Vlaamse Volkskunst werd in 1982 de Streekdrachtencommissie opgericht, met Vannoppen als voorzitter. Dat leidde tot heel wat publicaties, onder meer de overzichtsstudie *Streekdrachten in onze Gewesten* in 1994 en het meer vulgariserende overzichtswerk *Van hoed tot ondergoed* in 2010. De commissie doet niet enkel onderzoek maar geeft ook praktisch advies aan bijvoorbeeld volksdansgroepen en schuttersgilden in verband met de reconstructie van streekdrachten.²³

Streekdrachten

Vele streekdrachten dateren uit de pre-industriële samenleving (voor 1850).²⁴ Op basis van de lokaal voorhanden grondstoffen, vakmanschap, gewoontes en overtuigingen onderstonden er lokale variaties in de kleding.

Streekdracht informeerde zowel binnen als buiten de gemeenschap over geografische herkomst, geloof, sociale positie, seizoen, gelegenheid, leeftijd en statuut. Binnen deze pre-industriële samenlevingen, waarbij de individuen van de groep economisch van elkaar afhankelijk waren, werd de onderlinge samenhang door regionale verschillen in kledij gecommuniceerd. Doordat elke regio een eigen (variant van) de klederdracht had, toonde het dragen ervan meteen van waar iemand was, uit welke streek of zelfs welk gehucht.

Streekdracht draagt een collectieve identiteit uit, maar ook je plaats in de (lokale) samenleving. Mannen en vrouwen, ouderen en kinderen droegen elk eigen kleding. Verschillende beroepsgroepen hadden eigen variaties. Een rijke boer in klederdracht droeg niet hetzelfde als een keuterboer. Ook religieuze overtuiging en of iemand al dan niet gehuwd was, kon je soms uit de klederdracht aflezen. Het lidmaatschap van een bepaalde gemeenschap – geloof en regio – en iemands plaats binnen die maatschappij – elite, middenstanders, boeren, landarbeiders en vissers – werden dus weerspiegeld in streekgebonden kledij.²⁵ De streekkledij gaf uiting aan bepaalde culturele normen of waarden, zoals zedigheid (bedekte kleding) en soberheid.

Waar men streekdrachten droeg, waren die niet het hele jaar door hetzelfde. Op vaste momenten, meestal kerkelijke feestdagen zoals Pinksteren of Pasen tijdens het voorjaar en

---

²³ VANNOPPEN, 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', 23.

²⁴ WIELENT, 'Opkomen, blinken en verzinken. Het verdwijnen van de streekdracht', 29; DE BRUIJN en HOOIKAMMER, "Als ze het maar netjes aandoen." Nieuwe betekenissen van Staphorster streekdracht', 465.

²⁵ DE LEEUW, 'Voorschrift verandering en variatie in de streekdracht', 13.

Sint-Maarten tijdens het najaar, werd (gedeeltelijk) van kostuum gewisseld. De zondagse drachten waren mooier en duurder dan de doordeweekse. Ook tijdens een feestelijke gelegenheid zoals een huwelijk, een doopfeest of een kraambezoek werd de zondagse variant gedragen. Iedere streekdracht had een rouwvariant. Een communie, besnijdenis of huwelijk waren vaste overgangsrituelen naar volwassenheid en betekenden de introductie van een nieuw kostuum.²⁶

Op ons komen streekdrachten ouderwets en tijdloos over. Ze zijn inderdaad op oude tradities geënt, maar ze zijn niet statisch. Ook streekdrachten evolueerden.²⁷ Nieuwe generaties voegden nieuwe elementen aan de klederdrachten toe. De hoofdtooi werd groter of kleiner, de rok werd langer of korter, de broek werd wijder of smaller, ... Jonge mensen varieerden de versiering, patronen of kleuren, of ze droegen een bestaand kledingstuk op een nieuwe manier: een pet of muts verschoof naar voren of naar achteren, een omslagdoek werd anders gedragen.²⁸ De streekdrachten waren met andere woorden ook trend- of modegevoelig. Meerdere varianten van de streekdracht werden bovendien door elkaar gedragen, waarbij een oudere generatie vasthield aan een vroegere vorm, en de jonge generatie, net zoals vandaag, iets nieuw uitprobeerde.

Het dragen van streekklederdracht was niet beperkt tot boeren. Ook vissers, landarbeiders, huispersoneel, ambachtslieden en middenstanders droegen het. In Friesland droeg zelfs de adel streekdracht.²⁹ Op het platteland en bij de boerenbevolking – maar daarover verderop meer – bleven de streekdrachten wel langer bewaard dan bij andere beroepsgroepen.

Zowel plattelandskleding als streekklederdracht werden vaak lokaal geproduceerd, door de drager zelf of in diens onmiddellijke omgeving. Er waren voor streekdrachten onder andere kleermakers, naaisters en mutsenmaaksters actief. Zij speelden een belangrijke rol in het bepalen van de lokale look.

De precieze herkomst van streekdrachten is vaak onduidelijk en sowieso niet overal gelijk. Heel wat oude tradities hebben hun herkomst in de zestiende eeuw³⁰, andere streekdrachten dateren pas uit de negentiende eeuw. Zowel het verschijnen, de verspreiding als de verdwijning van streekdrachten zijn sterk regionaal bepaald. Internationaal onderzoek merkte bijvoorbeeld op dat de aanwezigheid van streekkledij in de achttiende eeuw afhankelijk was van het politieke regime en de economische structuur van een streek: hoe conservatief was de lokale overheid, was er veel lokale kledingproductie, was er

---

²⁶ De LEEUW, 'Voorschrift, verandering en variatie in de streekdracht', 16-18.

²⁷ DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 9.

²⁸ DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 21.

²⁹ DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 10.

³⁰ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 71.

protectionisme ten voordele van die lokale productie, waren er regels over wat men mocht dragen?³¹

Een deel van de Vlaamse klederdrachten kent zijn oorsprong wellicht in de rijkere zeventiende eeuw. De typische vrouwenmutsen stammen bijvoorbeeld uit die periode. Klederdracht ontwikkelde zich immers in periodes van voorspoed.³² Vervolgens bleef die kleding lang hetzelfde.

Plattelandskleding

Historici hebben in het verleden vaak veel aandacht gehad voor de streekdrachten, en weinig voor de meer generieke plattelandskleding: wat droegen gewone mensen op de buiten? Op zoek naar informatie over de voor dit onderzoek geselecteerde kledingstukken bleek al snel dat we het verhaal moesten opentrekken naar plattelandskleding in het algemeen. Heel wat kledingstukken bleken immers geen streekkledij te zijn. Ze waren niet specifiek voor de Kempen, maar werden in heel Vlaanderen, heel België en zelfs heel Europa gedragen. De beperkte regionale variatie verantwoordt niet steeds de naam 'streekdracht'.

De dagelijkse (boven)kleding van de (Vlaamse) boerenbevolking bestond in de negentiende eeuw voor mannen uit broeken, voorschoten, vesten, kielen, jassen, petten of hoeden. Vrouwen droegen rokken, schorten, jakken of blouses, mantels, omslagdoeken en mutsen. Behalve de dagelijkse kleding had men meestal één set feestelijke kleding. Die 'zondagse' kleding moest dienen voor feesten én rouwen. Slechts enkele van die items waren sterk regionaal bepaald, meestal alleen de hoofdbedekking van vrouwen.

In grote lijnen was die outfit enkele eeuwen dezelfde. De kleding was gemaakt van wol, linnen of katoen, met hier en daar een uitschieter van laken (fijnere wol) en kleine hoeveelheden zijde of kant. Het gebruik van lokaal geweven stoffen in wol en linnen vergrootte op het platteland de uniformiteit van de kleding. Er werden vaak dezelfde kleuren en patronen gebruikt.³³ De boerenbevolking droeg bovenal praktische kleding. Kleding moest aangepast zijn aan het seizoen – koud of warm – en aan het werk dat men deed.

De mode achterna?

Kostuumhistorici discussiëren over wanneer het fenomeen mode ontstond: aan het einde van de middeleeuwen, of pas enkele eeuwen later? Vanaf het midden van de veertiende eeuw veranderde er al heel wat in de wereld van de kleding én in de omgang met kleding. Vanaf de zestiende eeuw nam het aanbod aan stoffen en snitten enorm toe. Er ontstond een

---

³¹ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 69-70.

³² RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 80.

³³ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 63.

veel snellere opeenvolging van stijlen – alhoewel nog steeds veel trager dan vandaag.³⁴ Vooral rijke mensen hadden toegang tot de groeiende variatie. Dat gold zowel voor hun kleding als voor andere gebruiksgoederen, zoals meubels en servies. De materiële levenswijze van mensen die daar de middelen toe hadden werd gevarieerder en modebewust.³⁵ Tegelijkertijd werden heel wat artikels ook steeds goedkoper – waardoor ze vaker vervangen konden worden, of minder duurzaam, waardoor ze vaker vervangen moesten worden.

Tot het midden van de negentiende eeuw was mode grotendeels voorbehouden voor de elite. De adel bezat een veel grotere hoeveelheid kleding, die vaker vervangen werd en aangepast. Alleen de allerrijksten konden zich om de paar seizoenen nieuwe kleding veroorloven. Af en toe sijpelde een vernieuwing wel – in gemodificeerde vorm – door naar de arbeidersklasse en de boerenbevolking. Regionale kledij veranderde in vergelijking zeer traag.

In het algemeen zette de adel de toon in het volgen van een nieuwe mode, daarin, met enige vertraging, gevolgd door de burgerij. Daar kwam een zekere mate van sociale controle aan te pas. De burgerij kopieerde de adel weliswaar, maar je echt 'boven je stand' kleden was not done. In de middeleeuwen hadden sommige regio's daar regels over, bepaalde kleuren en kledingstukken waren voorbehouden voor de adel. Aan het einde van de zeventiende eeuw en in het begin van de achttiende eeuw mocht bijvoorbeeld enkel de Franse koning schoenen met rode hakken dragen.³⁶ In Zwitserland was er om religieuze redenen wetgeving tegen kleding die te rijk en te overdreven werd geacht. Heel wat elementen uit de (Franse) mode waren er verboden.³⁷ In Engeland waren de klasse-barrières op het vlak van kleding veel losser en konden meisjes uit de boeren- en arbeidersklasse gezien worden in goedkope versies van de kledingstijl van rijke mensen.³⁸

Zelfs als boerenmensen zich de heersende mode hadden kunnen veroorloven, hadden ze er nog niet veel mee kunnen aanvangen. De modekleding uit deze periode was immers kleding voor mensen die géén lichamelijke arbeid verrichtten. Denk aan een restrictief korset, decoratieve schoenen en overdadige versieringen. Iemand die op het veld werkte of achter een weefgetouw zat, kon dat niet dragen. De herenkleding was iets comfortabeler dan die voor vrouwen, maar bevatte ook belemmerende elementen. Ze moest bijvoorbeeld smetteloos blijven, met witte boorden en handschoenen.³⁹ Dergelijke kleding was niet bruikbaar voor wie fysieke arbeid verrichtte. We vinden er hoogstens enkele elementen van terug in de zondagse kleding van de boerenbevolking.

---

³⁴ LOOS, *In de kleerkast van een weelderig adellijk koppel*, 7-8.

³⁵ DE VLIAGER-DE WILDE, *Adellijke levensstijl*, 80, 125.

³⁶ VANNOPPEN, 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', 29.

³⁷ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 71.

³⁸ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 62.

³⁹ De LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 14.

Toch was er een wisselwerking tussen streekklederdrachten en plattelandskleding enerzijds en de stedelijke en burgerlijke mode anderzijds. Vannoppen benadrukt de invloed van de mode, de stad en de burgerij op de volkse kleding met tal van voorbeelden.⁴⁰ Hij ziet streekkledij als modekleding die achter loopt, een *'verzonken cultuurgoed'* dat niet mee evolueerde, een gefilterde, versteende mode uit de stad. Die oudere stadsmodes zouden dan uitgegroeid zijn tot een aparte verschijningsvorm.⁴¹ De Leeuw, die uitgebreid de Nederlandse streekklederdrachten uit de negentiende eeuw onderzocht, wijst erop dat deze beïnvloeding een zeer complex proces is. De streekklederdracht nam niet zomaar nieuwe modetendensen over, maar integreerde oudere mode-elementen in de lokale dracht. Er is volgens De Leeuw geen sprake van een simpele imitatie, maar van de vertaling van nieuwe mode-elementen in het licht van de sociale en ethische normen van de dragers. Taillelijnen verschoven zo op het platteland decennia na de intrede ervan in de mode.⁴² Waar Vannoppen meer het eenrichtingsverkeer benadrukt (stad beïnvloedt platteland, rijk beïnvloedt arm) definieert De Leeuw dit als een complexere relatie, waarbij de adaptatie niet zo vanzelfsprekend is.

Van de beïnvloeding van de mode door de streekdracht zijn tal van voorbeelden beschikbaar.⁴³ In het midden van de achttiende eeuw in Engeland bijvoorbeeld, namen jongere mensen uit de adellijke klassen elementen van de kleding van de werkende klasse over: *'others go in brown frocks, leather breeches [...] their hats uncocked and their hair unpowdered and imitate grooms, stage-coachman and country bumpkins'*.⁴⁴ In Frankrijk, in het zog van de revolutie, was aan het einde van de achttiende eeuw het dragen van de kleding van de gewone bevolking eveneens in de mode. Vrij snel was in die imitatie het origineel nauwelijks nog te herkennen. De adel en de burgerij gebruikten immers betere stoffen, een andere snit, meer versiering ... dan de kleding van de gewone mensen waarop deze outfits gebaseerd waren.⁴⁵

Het onderscheid tussen mode en streekkledij was in elk geval niet echt strikt. Zo was het niet ongewoon om iemand modieuze kleding te zien combineren met een traditioneel hoofddeksel.⁴⁶ Streekkledij is een groepsgebeuren. Toch betekenden al de vastgelegde, elementen binnen de streekdracht, niet dat persoonlijke identiteit géén rol speelde. De dragers kozen een bepaalde kleur, of zelfbedachte patronen voor borduursels of garneringen en combineerden de dracht met sierraden en accessoires⁴⁷, net zoals mensen die modekleding kopen daar hun eigen persoonlijke toets aan proberen te geven.

---

⁴⁰ VANNOPPEN, 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', 28-29.

⁴¹ VANNOPPEN, 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', 23.

⁴² DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 21.

⁴³ DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 21-22.

⁴⁴ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 17.

⁴⁵ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 17.

⁴⁶ HAVERMANS-DIKSTAAL, *Aangekleed gaat uit. Streekkleding en cultuur in Noord-Holland*, 14.

⁴⁷ DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 14.

De streekledij verdwijnt

In het begin van de negentiende eeuw werd streeklederdracht enkel gedragen door mannen, vrouwen en kinderen op het platteland. Stedelingen kregen de streekledij te zien als plattelandsmensen in hun dracht naar de stad kwamen, naar de markt of om er te werken. Maar ook op het platteland verdwenen de drachten geleidelijk. Mary Van De Waal bezocht rond 1930 een heel aantal dorpen in de Antwerpse Kempen. Ze stelde het volgende vast: *'van de gewestelijke mannenkleding is om zoo te zeggen niets meer overgebleven'*.⁴⁸

Volgens Ribeiro was tijdens de achttiende eeuw al heel wat Europese streekledij verdwenen of op zijn retour. In bepaalde streken was de streekdracht dan al een oude en verdwijnende *'pocket of tradition'*.⁴⁹ De streekdrachten verdwenen in Vlaanderen en Nederland later, vanaf het midden van de negentiende eeuw. Dat proces voltrok zich niet overal aan hetzelfde tempo. De ene regio moderniseerde sneller dan de andere, of hield juist langer vast aan traditie. In Nederland bleef de 'volledige dracht' (mannen, vrouwen en kinderen die quasi dagelijks de streekdracht droegen) in enkele streken behouden tot in de twintigste eeuw. Tegen 1970 was dat volledig verdwenen.⁵⁰

Het verdwijnen van de klederdrachten heeft meerdere oorzaken. Het platteland was steeds minder geïsoleerd van de stedelijke cultuur, dankzij betere wegen en vervoersmiddelen en moderne communicatiemiddelen. Zowel de mobiliteit als het informatieniveau van de plattelandsbewoner evolueerde. Men zag meer en men wist meer van de wereld. Modieuze kleding werd beschikbaar dankzij goedkopere, machinaal geproduceerde kleding en betere distributiemiddelen. Die kleding verving geleidelijk de zelfvoorzienende, lokale productie van kleding. Niet alleen nam het contact met de stad toe, ook het dorp veranderde. Dorpen werden heterogener en de bewoners werkten vaker verder weg van huis (pendelarbeid). Ook de secularisering van de samenleving – de verminderende impact van het geloof op het dagelijkse leven en de organisatie van het samenleven – en de individualisering hadden een invloed op de kleding van dorpsbewoners. De functie van streekkleding als element van een collectieve identiteit werd daardoor minder belangrijk.⁵¹

In het algemeen schakelden eerst de hogere sociale lagen over op modekleding, gevolgd door de middenstanders, ambachtslieden en arbeiders. Bepaalde beroepsgroepen, zoals boeren, vissers, landarbeiders en huispersoneel afkomstig van het platteland, hielden het langst aan de streekledij vast. Ouderen langer dan jongeren. Op familiefoto's is dat onderscheid vaak te zien, met een oudere generatie die nog een deel van de streekdracht

---

⁴⁸ VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 41.

⁴⁹ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 69-71.

⁵⁰ DE LEEUW, 'Streekdrachten en modekleding in Nederland', 17.

⁵¹ DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 18.

draagt, zoals de muts, naast jongere vrouwen die bijvoorbeeld blootshoofds zijn, of waar een vader met een faas naast een zoon met een pet poseert.

Mannen 'verburgerlijkten' sneller dan vrouwen. Voor de Eerste Wereldoorlog zag je in Vlaanderen soms nog een bejaarde man met kiel of faas, maar jonge mannen waren dan al 'gemoderniseerd'. Bij vrouwen kwam die modernisering pas later. Vrouwen hielden lang vast aan hun streekhoofddekse als belangrijk element van de eigen identiteit. Ook de omslagdoek bleef lang in zwang.⁵² Vannoppen wijt de vroegere 'verburgerlijking' van mannen aan hun grotere contact met de stedelijke cultuur.⁵³ Gezien vrouwen een belangrijke rol speelden bij de verkoop van landbouwproducten in de marktsteden, hebben we onze twijfels bij die theorie. Mogelijk kozen vrouwen om redenen van groepsverbondenheid en identiteit langer voor het behoud van hun klederdracht, zelfs al kwamen ze in contact met de nieuwe stadse kleding. Die stedelijke kleding sloot nog geruime tijd niet aan bij hun normen- en waardenpatroon. Het culturele oordeel over kleding en lichamelijke woog zwaarder bij vrouwen dan bij mannen. Mogelijk hadden kledingstukken zoals de kiel en de faas minder zwaarwichtige connotaties met betrekking tot zedelijkheid en eerbaarheid, waardoor het loslaten ervan makkelijker ging?

Het verdwijnen van de streekdrachten werd niet altijd graag gezien. Vrouwen die kozen voor stadse mode werd zedeloosheid, pronkzucht en snobisme verweten en een gebrek aan bescheidenheid.⁵⁴ Meestal was het loslaten van de streekdracht een geleidelijk proces, waarbij men stadse kleding ging combineren met traditionele kleding. De bestaande variaties vervaagden, zoals verschillen die je leeftijd of maritale status aangaven. De streekklederdrachten kregen nieuwe functies, ze werden in de eerste helft van de twintigste eeuw onderdeel van het gildewezen, waarvan de leden voor speciale gelegenheden hun kostuum bovenhaalden.⁵⁵

---

⁵² VANNOPPEN, 'De vrouwenmode en de streekdracht', 20; DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 17.

⁵³ VANNOPPEN, 'De mannenmode en de streekdracht', 20-21.

⁵⁴ VAN THIENEN, 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', 2.

⁵⁵ VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volksklederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 42.

Over de verwerving en duurzaamheid van kleding

De aanschaf van kleding in de Kempen

Kleding op het platteland werd vaak door een lokale kleermaker op maat gemaakt.⁵⁶ Gewoonlijk bracht je zelf de stoffen mee (wol, linnen, zijde of katoen), die je bij een groothandelaar of op een jaarmarkt had gekocht.⁵⁷ Gespecialiseerde streekkledij, zoals de vrouwenmutsen en de faas, werden door een gespecialiseerde vakman of -vrouw gemaakt, zoals een mutsen- of pettenmaker. Verderop gaan we uitgebreid in op een andere belangrijke plek om aan kleding te geraken: de bloeiende tweedehandsmarkt.

In de Kempen had niet elke boer een weefgetouw, maar kon je wel gemakkelijk terecht bij een lokale wever. In het midden van de achttiende eeuw hadden de meeste Brabantse dorpen een eigen wever, de grotere dorpen en steden hadden er meerdere. Hoogstraten had in 1755 bijvoorbeeld één linnenwever en vijf wolwevers. De Kempen had meerdere lokale marktplaatsen, zoals Lier, Turnhout, Hoogstraten, Herentals, Geel, Dessel en Mol, waar je zowel stof kon laten weven als stoffen en kleding kon kopen.⁵⁸ Er waren jaarmarkten waar je stoffen kon kopen in Averbode, Booischot, Hallaar, Oosterlo, Oosterwijk, Sint-Bavo, Westerlo ...⁵⁹

Ook kleermakers waren in alle grotere gemeenten actief. Hoogstraten telde in 1755 acht kleermakers én een naaister. In Turnhout waren er in het midden van de achttiende eeuw ca. vijftig kleermakers! Zij vormden – aanvankelijk samen met de lakenhandelaars – zelfs een gilde. Voor veel van die kleermakers was dit geen fulltime bezigheid en volwaardig inkomen. Sommigen van hen maakten geen nieuwe kleding, maar deden vooral herstelwerk. Ze trokken daarvoor van hoeve tot hoeve. In Herentals vormden de kleermakers samen met de kremers (rondtrekkende handelaars) een ambacht.⁶⁰

Turnhout, Hoogstraten, Geel en Mol hadden al in de middeleeuwen een wolnijverheid.⁶¹ In de achttiende eeuw telde vooral Mol veel lakenfabrikanten en lakenverkopers. Ook in Turnhout waren er stoffenwinkels.⁶² Grote dorpen, zoals Westerlo, functioneerden als winkelstad voor de ruimere omgeving en bleven die functie vrij lang behouden. In Westerlo

---

⁵⁶ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 195.

⁵⁷ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 195-196.

⁵⁸ SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 400; VAN UYTVEN, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', 186.

⁵⁹ VANNOPPEN, 'Streekdrachten in het kanton Westerlo', 11.

⁶⁰ SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 401.

⁶¹ SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 400.

⁶² SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 400.

waren er in de negentiende eeuw behalve de markt ook enkele textielwinkels en een hoeden- en klakkenwinkel. Ook Zoerle-Parwijs had in de negentiende eeuw een stoffenwinkel. De familie Verborgstadt leverde van daaruit laken aan een groot deel van de Kempen.⁶³

Waar een gezin uit de Kempen precies naar de markt ging, was afhankelijk van de beschikbare wegen en verkeersmiddelen. Voor de komst van de tram bijvoorbeeld, gingen mensen uit Oevel vooral naar Geel naar de markt. Na de aanleg van de tram, begin twintigste eeuw, werd Oevel meer afgestemd op Herentals en Westerlo.⁶⁴ De keuze van marktplaats was van invloed op de streekdrachten, gezien ze bepaalde welke invloeden men zag en wat men kon kopen.

Duur en duurzaam

Kledingstukken hadden in het verleden een veel langere levensduur dan vandaag. De hoofdreden daarvoor was hun kostprijs. Niet alleen de stoffen waren kostbaar, ook het proces om kleren te laten maken was tijdsintensief en duur. Kledingstukken moesten lang meegaan, een leven lang. *'Een boerin kwam gewoonlijk met één kapmantel voor heel haar leven toe en niet zelden had ze dezen van haar moeder geërfd'*.⁶⁵

Huishoudstrategieën zoals hergebruiken, repareren of recyclen van textiel bleven eeuwenlang heel populair.⁶⁶ Op het platteland bijvoorbeeld werden de quasi onverslijtbare kapmantels vaak doorgegeven van moeder op dochter.⁶⁷ Een kostuum gemaakt van laken (kwaliteitsvolle wollen stof) ging ook heel lang mee: landbouwer Jan-Baptist Verhulst uit Rauwelkoven liet in 1757, toen hij 22 jaar oud was, een zondags kostuum uit laken maken bij een kleermaker in Geel. In 1835 vierde Verhulst zijn honderdste verjaardag. Hij droeg zijn bleekblauw pak, ondertussen 78 jaar oud, en het was nog *'in zeer goeden staet'*.⁶⁸

De levensduur van kleding kon verlengd worden door er zorgzaam mee om te springen. Kleding werd frequent versteld en vermaakt en was daarom vaak zichtbaar gelapt of hersteld. In beschrijvingen van diefstallen in processtukken wordt vaak verwezen naar herstellingen waaraan men de gestolen kleding kon herkennen.⁶⁹ Textielstukken die vandaag in musea bewaard worden, tonen ook vaak sporen van vermaak (bijvoorbeeld

---

⁶³ VANNOPPEN, 'Streekdrachten in het kanton Westerlo', 11.

⁶⁴ VANNOPPEN, 'Streekdrachten in het kanton Westerlo', 11.

⁶⁵ STERKENS-CIETERS, *Volkskleederdrachten in Vlaanderen*, 65.

⁶⁶ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 210.; SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 395.

⁶⁷ STERKENS-CIETERS, *Volkskleederdrachten in Vlaanderen*, 65.

⁶⁸ SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 395.

⁶⁹ STYLES, *The dress of the people*, 74.

aanpassingen aan de mode) en van reparaties. Dat geldt ook voor kleding van de adel en de burgerij.

De lage kost van arbeid verhoogde de stimulans om zaken te laten repareren.⁷⁰ Voor veel kleermakers behoorden reparaties tot hun dagelijkse activiteiten.⁷¹ In Schoot (Tessenderlo) was er tot in de jaren 1930 een kleermaker die aan huis reparaties verrichtte.⁷²

De exacte levensduur van kleding hing af van veel factoren: hoe vaak werd ze gewassen, hoe werd ze gewassen, hoe vaak werd ze gedragen, hoeveel sets kleding had men en hoe hard werd er in die kleding gewerkt. Basisstukken van mensen die zware manuele arbeid verrichtten, waren sneller aan vervanging toe dan zondagse kleding die maar af en toe uit de kast (of beter kist) kwam.⁷³ Bovenkleding van goede kwaliteit, zoals dure wollen stof en zeker zondagse kleding, ging jaren mee, voor onderkleding was dat veel minder het geval.⁷⁴ Vooral zijde en wol bleken moeilijk om te wassen, met katoen en linnen lukte dat veel vlotter.⁷⁵ Armere mensen leefden in zwaardere omstandigheden dan rijke mensen waardoor hun kleren sneller versleten. Soms gingen hun kledingstukken maar enkele maanden mee.⁷⁶

In het verleden vervulde kleding allerlei economische functies. Textiel dat relatief waardevast was, werd soms gebruikt als een betaling in natura of een manier om schulden af te lossen (en kwam zo op de tweedehandsmarkt terecht).⁷⁷ Bedienden kregen soms gedragen kleding of een nieuw uniform als betaling en kleding werd als geschenk gegeven.⁷⁸ In het Pajottenland kreeg een dienstmeid die bij een (heren)boer in dienst trad bijvoorbeeld een stuk stof om er twee voorschoten of hemden mee te (laten) maken.⁷⁹ In de Hoge Ardennen kregen knechten een kiel als deel van hun betaling. In Cirreux kreeg de koejongen of 'koeter' boven op zijn loon een paar schoenen, een lange broek, een hemd, een kiel, een zakdoek, een muts en een half pond wol.⁸⁰

Streekdrachtonderzoekster Sterkens-Cietes maakte nog de interessante opmerking dat de boerenbevolking een soort piëteit of eerbied had ten opzichte van de kleding van een overledene. Uit eerbied moest die verder gedragen worden.

---

⁷⁰ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 210.

⁷¹ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 210.

⁷² VAN THIENEN, 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw, 4.

⁷³ STYLES, *The dress of the people*, 73.

⁷⁴ STYLES, *The dress of the people*, 73.

⁷⁵ STYLES, *The dress of the people*, 77.

⁷⁶ STYLES, *The dress of the people*, 83.

⁷⁷ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 213.

⁷⁸ LOOS, *In de kleerkast van een weelderig adellijk koppel*, 8.

⁷⁹ VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 133.

⁸⁰ VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 28.

Tweedehandstextiel: een bloeiende markt

De aankoop van tweedehandskleding behoorde tijdens het ancien régime tot het normale consumptiepatroon van de lagere klassen, de middenklasse en in het geval van bepaalde luxegoederen zelfs de hogere klasse.⁸¹ Dat was een van de gevolgen van de kostbaarheid van textielstoffen en kleding.⁸² Tweedehandstextiel was een heel belangrijke en grote markt.⁸³ Kleding vormde er het belangrijkste onderdeel van, maar ook andere vormen van textiel zoals beddengoed werden doorverkocht.⁸⁴ Armere mensen en plattelandsbewoners kochten tweedehandstextiel van de rijke (stads)bevolking, die meer mee was met de laatste trends en stoffen. Dat zorgde voor de verspreiding van allerlei soorten kleren, ook in nieuwe stijlen en stoffen, over brede sociale en geografische lagen van de bevolking.⁸⁵

Omdat kleding een grote hap uit het budget was voor de meeste mensen maar tegelijk levensnoodzakelijk was, vormde textiel het belangrijkste segment van de tweedehandsmarkt.⁸⁶ Kleding was daarenboven een van de weinige posten uit het persoonlijke budget waarop mensen konden besparen.⁸⁷ De tweedehandsmarkt zorgde ervoor dat ze toch vrij modieus of in ieder geval respectabel gekleed konden blijven.⁸⁸

Er waren nog andere redenen, behalve de hoge waarde, waarom mensen kleding doorgaven of doorverkochten. Rijke mensen verkochten hun goede textiel tweedehands wanneer de mode veranderde. Armere mensen verkochten textiel, bijvoorbeeld van een overledene, om de begrafeniskosten te kunnen betalen. Bedienden verkochten textiel dat ze als betaling hadden gekregen om het in geldmiddelen om te zetten. Voor migranten was het vaak goedkoper om een groot deel van hun textiel, zoals beddengoed en kleding, te verkopen en op hun bestemming opnieuw (tweedehands) aan te kopen, dan het mee te verhuizen. Dat lukte vlot, net door de grote tweedehandsmarkt die bestond voor textiel.⁸⁹ Soldaten verkochten vaak hun burgerkleren wanneer ze werden uitgeloot of aangeworven.⁹⁰

---

⁸¹ VAN DAMME, *Verleiden en verkopen*, 243; STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 211; DE VLIÉGER-DEWILDE, 'Adellijke consumptie en levensstijl. Een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)', 31-52.

⁸² STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 210.

⁸³ BLONDE en STOBART, 'Introduction', 9.

⁸⁴ BLONDE en STOBART, 'Introduction', 5.

⁸⁵ BLONDE en STOBART, 'Introduction', 9.

⁸⁶ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 64; STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 216.

⁸⁷ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 212.

⁸⁸ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 221.

⁸⁹ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 214.

⁹⁰ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 215.

Heel wat textiel kwam op illegale wijze op de tweedehandsmarkt. Textiel was een product dat vaak werd gestolen omdat het goed herverkoopbaar was, gemakkelijk om te vinden en mee te nemen en een relatief hoge waarde kon hebben. Soms verkocht huispersoneel gestolen textiel van hun werkgevers. Sommige kledingstukken waren evenveel waard als het jaarinkomen van huispersoneel.⁹¹

Tweedehandskleding kon op verschillende manieren overgedragen worden. Informele manieren zoals private transfers, giften, erfenissen, afgedragen kleding doorgeven binnen het gezin of de familie, waren heel belangrijk maar lieten nauwelijks sporen na in de bronnen.⁹² Een andere manier was verkoop via de markt. Er bestond een grote ongereguleerde markt, die waarschijnlijk groter was dan de gereguleerde handel in tweedehandstextiel. Veel tweedehandskleding werd in de steden verkocht in achterafstraatjes, in herbergen of via deurhandel. Zulke informele handelaars richtten zich vooral op de lagere segmenten van de markt.⁹³ Daarnaast was er ook een aanzienlijke gereguleerde handel. In de steden was die soms zelfs gecontroleerd door de gilden. Heel wat steden hadden een gilde van 'oudekleerkopers', die zich breder bezighielden met de handel in tweedehandsgoederen, waarvan textiel het belangrijkste onderdeel uitmaakte.⁹⁴ Tweedehandskledingmarkten waren tot slot typische plaatsen waar soldaten in oorlogstijd de buit van hun plunderingen kwijt konden.⁹⁵ Op die manier dienden tweedehandstextielmarkten als plaatsen waar gestolen goederen 'witgewassen' werden.⁹⁶

Algemeen lagen de lonen in de tweedehandssector vrij laag. Er waren veel vrouwen en joden in actief, sociale groepen die relatief weinig beroepsperspectief hadden en zo in een sector belandden waar ze weinig verdienden.⁹⁷ Niettemin waren ook heel wat andere groepen vertegenwoordigd.⁹⁸ De gilde van de oudekleerkopers in Antwerpen was bijvoorbeeld sterk sociaal gelaagd, al was het inkomen van de leden lager dan in heel wat andere gilden.⁹⁹

---

⁹¹ STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 218.

⁹² STOGER, 'Urban markets for Used Textiles', 215.

⁹³ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 197.

⁹⁴ VAN DAMME, *Verleiden en verkopen*, 164.

⁹⁵ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 199.

⁹⁶ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 199.

⁹⁷ BLONDE en STOBART, 'Introduction', 10.

⁹⁸ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 198-199.

⁹⁹ VAN DAMME, *Verleiden en verkopen*, 168.

De tweedehandsverkoper gewantrouwd

Tweedehandsverkopers hadden niet zo een goede naam. Zelfs de gereguleerde handelaars uit de gilde moesten opboksen tegen heel wat vooroordelen omtrent tweedehandstextiel. Het vertrouwen van de potentiële kopers in het product was laag, omdat ze te maken kregen met heel wat onzekerheid omtrent dat textiel. Dat is een probleem met tweedehandsproducten dat zich ook vandaag nog stelt, bijvoorbeeld bij de verkoop van tweedehandsauto's. De problemen bij tweedehandstextiel hadden vooral te maken met de afkomst van de producten. Die was meestal moeilijk vast te stellen en bovendien waren merken die de afkomst van kleren aangaven vaak verdwenen.¹⁰⁰

Dat leidde tot vragen omtrent onzichtbare kwaliteitsvereisten van het textiel.¹⁰¹ Wat was de kwaliteit en de waarde van het product, hoe zat het met de duurzaamheid, het comfort of de effectiviteit van de kleding? Wat met de betrouwbaarheid: waren de kleren niet gestolen en hoe was het gesteld met de hygiëne?¹⁰² Heel wat tweedehandstextiel was afkomstig van overleden personen en zeker in tijden van epidemieën hield dat risico's in. In de steden verschenen er regelmatig waarschuwingen tegen onhygiënische en infectueuze tweedehandskleding, vooral in periodes van pestuitbraken. Bij epidemieën was het daarom vaak verboden zaken uit huizen van overleden mensen te verkopen.¹⁰³ Uit de Wuustwezelse dorpskeuren blijkt dat dat ook op het platteland het geval was: *'oft huysen ruymen vande syeckten voors., binnen sesse weeken nae dat die huysen, die vuyl syn gheweest, geruymt syn'*.¹⁰⁴

Voor de tweedehandsverkoper was het moeilijk om de waarde en herkomst van zijn producten onomstotelijk te bewijzen aan de koper. Het tegengif voor het wantrouwen van de consument was zijn persoonlijke reputatie.¹⁰⁵ Vaste verkoopplaatsen konden daarbij helpen. Die maakten verkopers herkenbaar voor iedereen en steeds terug te vinden, in tegenstelling tot verkopers die bijvoorbeeld passeerden in herbergen of via deurhandel. Vaste plekken op een open (en gespecialiseerde) markt waren heel populair. Open markten werden geassocieerd met eerlijkheid en transparantie: de goederen konden daar grondig en door iedereen geïnspecteerd worden. Daarenboven waren de markten vaak gereguleerd door de gilden.¹⁰⁶ De meeste grote steden hadden zulke tweedehandsmarkten: in Rome

---

¹⁰⁰ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 198.

¹⁰¹ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 198.

¹⁰² BLONDE en STOBART, 'Introduction', 9.

¹⁰³ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 199.

¹⁰⁴ PEETERS, 'De Wuustwezelse dorpskeuren (XVe tot XVIIe eeuw) vergelijkende studie.' 669.

¹⁰⁵ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 199.

¹⁰⁶ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 201.

nabij de Piazza Navona, in Parijs de Place de Grève, in Londen onder meer rond Covent Garden.¹⁰⁷ In Antwerpen bestond vanaf het midden van de zestiende eeuw de gespecialiseerde Vrijdagmarkt voor tweedehandskleding.

Ook een vaste winkel, zeker wanneer die in een goede buurt gelegen was, was een goede plaats. Doorheen het ancien régime ging de tweedehandsverkoop van textiel steeds meer plaatsvinden vanuit vaste winkels. Zo begon de markt voor tweedehandskleding steeds meer te lijken op gewone winkelverkoop.¹⁰⁸ In Antwerpen kochten sommige van de oudekleerkopers huizen op of vlakbij de Vrijdagmarkt, waar ze op de benedenverdieping winkels inrichtten.¹⁰⁹

Oudekleerkopers hadden een heel netwerk aan onderaannemers. Ze lieten oude kleding herstellen, aanpassen aan nieuwe modetrends¹¹⁰ of opnieuw kleuren of verven. In sommige gevallen voerden ze die taken ook zelf uit.¹¹¹

Dat netwerk zorgde ervoor dat de oudekleerkopers in de zeventiende en achttiende eeuw soms bij onderaannemers '*nieuwe kleren op de koop*' lieten maken. Terwijl kleermakers meestal kleren op maat maakten op vraag van een klant, lieten de oudekleerkopers nieuwe kleren maken, nog voor ze er een specifieke klant voor hadden. Dat was dus een zeer vroege vorm van 'confectiekleding',¹¹² waarvan meestal wordt uitgegaan dat het negentiende-eeuwse ontwikkeling is. Al voor 1600 waren er in de grote steden kleermakers die confectiekleding maakten. In Antwerpen waren er vanaf ca. 1700 aparte gildereglementen voor de maatkleermakers en de confectiekleermakers. Mogelijk kwam die confectiekledij via de markten ook al in de achttiende eeuw op het Kempense platteland terecht.¹¹³

Soms combineerden de oudekleerkopers tweedehandse en nieuwe stoffen en verkochten de kleren als nieuw.¹¹⁴ Dat kwam hun reputatie uiteraard niet ten goede. Bovendien was de productie en verkoop van nieuw textiel in het gildesysteem voorbehouden aan specifieke beroepsgroepen: enerzijds de kleermakers en anderzijds de meerseniers, die instonden voor de verkoop van sommige nieuwe textielproducten, vooral kleding waarbij de pasvorm minder belangrijk was, zoals werkkledij, onderrokken of kousen.¹¹⁵ Dat leidde in de steden

---

¹⁰⁷ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 61-62.

¹⁰⁸ BLONDE en STOBART, 'Introduction', 9-10.

¹⁰⁹ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 202.

¹¹⁰ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 197.

¹¹¹ VAN DAMME, *Verleiden en verkopen*, 239.

¹¹² VAN DAMME, *Verleiden en verkopen*, 248.

¹¹³ SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 402.

¹¹⁴ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 197.

¹¹⁵ VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles', 196.

tot conflicten tussen de tweedehandsverkopers en de kleermakers en de meerseniers.¹¹⁶ In de loop van de achttiende eeuw werd de praktijk van de oudekleerkopers om nieuw textiel te verkopen daarom aan banden gelegd.¹¹⁷

Het einde van de tweedehandstextielmarkt?

Vanaf de achttiende eeuw begonnen tweedehandsproducten in de Nederlanden in waarde af te nemen. Klanten vroegen meer verandering en afwisseling en tegelijk kenden geconsumeerde goederen – door geringere duurzaamheid, modewisselingen en goedkope nieuwe alternatieven – een dalende recycleerbaarheid of tweedehandswaarde.¹¹⁸ De textielprijzen daalden immers ook sterk tijdens de achttiende eeuw,¹¹⁹ onder meer door import uit het Verre Oosten van goedkoper katoen.¹²⁰ Vanaf de negentiende eeuw zorgde de groeiende industrialisatie voor nog meer prijsdalingen. Tijdens de achttiende eeuw werd tweedehandskleding steeds meer iets voor de armen en werd kleding meer een ‘wegwerpproduct’, ook door de mindere duurzaamheid van katoen, de nieuwe grondstof voor textiel.¹²¹ Uiteraard bleven oudekleerkopers een cliënteel vinden bij het proletariaat dat toenam in de late achttiende en vroege negentiende eeuw. Ook beddengoed, dat vrij duur was¹²², kochten veel mensen nog tweedehands doorheen het merendeel van de achttiende eeuw, ondanks groeiende zorgen omtrent de hygiëne.¹²³

---

¹¹⁶ VAN DAMME, *Verleiden en verkopen*, 240.

¹¹⁷ VAN DAMME, *Verleiden en verkopen*, 248.

¹¹⁸ VAN DAMME, *Verleiden en verkopen*, 251.

¹¹⁹ VAN DAMME, ‘Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles’, 194.

¹²⁰ DE BIE, ‘Education in crisis? Human capital investments from a household perspective in early modern Antwerp’, 147-148.

¹²¹ VAN DAMME, ‘Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles’, 194.

¹²² STOGER, ‘Urban markets for Used Textiles’, 213.

¹²³ BLONDE en STOBART, ‘Introduction’, 5.

Op de foto in je zondagse kledij

Een foto laten maken, was in de negentiende eeuw een ernstige gebeurtenis en een heel evenement. De mensen op de foto's kijken serieus en dragen meestal hun beste kleding. Foto's zijn een van de mogelijke bronnen in het onderzoek naar kleding in het verleden. Maar er horen heel wat kanttekeningen bij.

Fotografie stond in de negentiende eeuw nog in haar kinderschoenen, maar was tegelijk alledaags genoeg om vermeld te worden in de gedichten van Gezelle. Heel wat mensen lieten zichzelf ook toen, al was het maar eenmaal in hun leven, fotograferen.¹²⁴ Soms alleen, maar heel vaak in een groeps- of familieportret. Veel mensen beschikken vandaag nog over dat soort oude familiefoto's, meestal een van de weinige tastbare aandenkens aan hun voorouders.

Typisch gaat het om een uitgebreid gezin of een familie die samen afgebeeld werd in een statisch portret met zondagse kledij aan en serieuze blik, voor de deur van het huis of ergens in een tuin. Het had heel wat voeten in de aarde om zulke portretten, die ons nu erg eenvoudig overkomen, te maken – zeker op het platteland.

De fotografie: een nieuwe kunst

In 1839 werd de uitvinding van de fotografie, de daguerrotypie bekendgemaakt door de Fransman Louis Daguerre.¹²⁵ Kort daarna kwam de Brit William Talbot met een gelijkaardige uitvinding, maar met een ander procedé, de calotypie.¹²⁶ Beide technieken hadden hun voor- en nadelen en bestonden een tijd naast elkaar¹²⁷, tot rond 1850 het afdrukken op papier, de calotypie, de overhand nam.

In de loop van de negentiende eeuw vonden er meerdere verbeteringen plaats aan de fotografie.¹²⁸ Zo nam de nodige belichtingstijd om een foto te maken – die oorspronkelijk soms minuten kon duren – steeds verder af, totdat ze aan het einde van de negentiende eeuw onder een seconde zakte.¹²⁹ Die ontwikkelingen zorgden voor de verspreiding van de fotografie en leidden ertoe dat portretten in een meer natuurlijke setting gemaakt konden worden.

---

¹²⁴ Huis van Alijn, 'De rondreizende fotograaf', <http://www.huisvanalijn.be/product/de-rondreizende-fotograaf>.

¹²⁵ ANDRIES, 'Fotografie in de negentiende eeuw', 82.

¹²⁶ ANDRIES, 'Fotografie in de negentiende eeuw', 82; BOOM en ROOSEBOOM, *Een nieuwe kunst*, 18.

¹²⁷ ANDRIES, 'Fotografie in de negentiende eeuw', 82.

¹²⁸ BOOM en ROOSEBOOM, *Een nieuwe kunst*, 22.

¹²⁹ -, 'Een korte schets van een snelle ontwikkeling', 109.

Een van de belangrijkste ontwikkelingen vond in 1888 plaats: de Eastman Kodak Company bracht een camera met filmrol op de markt. Die was zo gebruiksvriendelijk – de ontwikkeling van de foto kon worden uitbesteed, de fotograaf moest enkel ‘op het knopje drukken’ – dat de amateurfotografie een hoge vlucht kende. Het aantal fotografen, en dus het aantal beschikbare historische foto’s, nam vanaf dat moment sterk toe, ook op het platteland. Vanaf het begin van de twintigste eeuw kregen steeds meer dorpen op het platteland een eigen dorpsfotograaf. Die hield zich behalve met fotograferen bezig met de detailhandel in fotografische producten en het afdrukken van foto’s die mensen zelf maakten.¹³⁰

In de studio of op pad

Voor de uitvinding van de filmrol was fotografie een activiteit die heel wat kennis en kunde vereiste, eerder iets voor professionals dus. Niemand kon zomaar beginnen met fotograferen, daarvoor was het proces te complex. Niettemin waren officiële opleidingen in België onbestaande tijdens de negentiende eeuw. Je leerde het vak als leerjongen, als autodidact, of je kon te rade gaan bij fotocclubs, die weliswaar erg elitair bleven in de negentiende eeuw.¹³¹ Sommige fotografen hadden een kunstzinnige opleiding genoten, wat hun composities ten goede kwam.¹³²

Na de uitvinding van de fotografie gingen de fotografen de plaats innemen van rondreizende kunstschilders. Vanaf de jaren 1840 ontstonden er zo rondreizende portretfotografen. Zij trokken van plaats naar plaats en bleven meestal enkele dagen. Ze namen hun intrek in een herberg of bij een particulier waar een provisoir atelier werd ingericht of werkten in de open lucht.¹³³ Die bijzondere figuren opereerden niet altijd onder hun eigen naam, vaak gebruikten ze Franse namen, omdat de fotografie met haar stad van herkomst, Parijs, werd geassocieerd.¹³⁴ In andere gevallen leverden ze anonieme foto’s af wat ervoor zorgt dat we slecht geïnformeerd zijn over hen.¹³⁵

Heel wat van die rondreizende fotografen vestigden zich in de tweede helft van de negentiende eeuw.¹³⁶ Vanaf die periode waren er vaste fotografen in de meeste steden, maar op het platteland bleef de rondreizende fotograaf nog lang een begrip. Ze passeerden dan vooral op jaarmarkten en kermissen. De steeds verder groeiende populariteit van het amateurtoestel met filmrollen, zorgde ervoor dat ook op het platteland steeds meer

---

¹³⁰ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, ‘De foto’graaf’.

¹³¹ ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*, 233. DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, ‘De foto’graaf’.

¹³² ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*, 235.

¹³³ ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*, 84-85.

¹³⁴ ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*, 86.

¹³⁵ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, ‘De foto’graaf’.

¹³⁶ ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*, 88.

fotografen te vinden waren. De laatste rondreizende of 'kermisfotografen' verdwenen uiteindelijk van het Belgische platteland in de jaren 1920.¹³⁷

Marie Ten Kate, *De fotograaf in het dorp*, 1858. Bron: ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*.

Fotografie was in de negentiende eeuw vooral een zaak van professionelen. Heel wat fotografen oefenden daarnaast echter nog een ander, al dan niet gerelateerd beroep uit, van kunstschilder tot steendrukker of kapitein.¹³⁸ Frans Hoelen was een fotograaf uit Kapellen die aan het einde van de negentiende eeuw veel in de Noorderkempen fotografeerde. Hij was naast fotograaf ook huisschilder.¹³⁹ Het cumuleren van meerdere beroepen was niet ongewoon. Fotograaf was ook een nieuw beroep, dat met veel onzekerheid omgeven was. Aanvankelijk was het ook louter een zomerberoep. Fotografen waren namelijk afhankelijk van zonlicht als belichtingsbron om goede foto's te maken.¹⁴⁰

---

¹³⁷ Huis van Alijn, 'De rondreizende fotograaf', <http://www.huisvanalijn.be/product/de-rondreizende-fotograaf>

¹³⁸ ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*, 92.

¹³⁹ DE SCHUTTER, 'De Fotograaf Frans Hoelen', 14; VAN ELST, 'Hoelen, datering en klassering van postkaarten', 103.

¹⁴⁰ ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*, 81.

Het portret

Het portret en het familieportret waren niet nieuw. Al in de zestiende eeuw kochten mensen geschilderde portretten en fabriceerde men zelfs al boeken met portrettenreeksen.¹⁴¹ Zulke schilderijen waren uiteraard ontzettend duur. Fotografie was aanvankelijk ook niet goedkoop, maar toch kwamen portretten nu binnen de mogelijkheden van veel meer mensen.

Een portret van jezelf zien, was dus een nieuwe en heel bijzondere ervaring voor de meeste mensen. De portretfoto was namelijk de eerste volledig waarheidsgetrouwe afspiegeling van een persoon. Voor mensen die in de negentiende eeuw voor het eerst geconfronteerd werden met een gefotografeerd portret was het zeer bijzonder hoe concreet en gelijkend een afbeelding kon zijn.¹⁴² Dat leidde tot een ware 'foto-manie'. Iedereen die het zich kon veroorloven wilde zijn portret laten maken. Die portretten konden verkregen worden bij de rondreizende fotografen of in de eerste studio's van fotografen in de steden.¹⁴³

Het eerste type van portretten dat heel geliefd werd, was het zogenoemde 'visitekaartje'. Dat was een foto afgedrukt op een klein karton (ca. 6 cm X 8,5 cm). Het was de Franse fotograaf Henri Disdéri die met het idee was gekomen in het begin van de jaren 1850.¹⁴⁴ De foto's werden ook daadwerkelijk gebruikt door de bourgeoisie als 'visitekaartje' om andere mensen uit te nodigen. Die visitekaartjes laten fotograferen was een hachelijke zaak. De belichtingstijden waren nog erg lang, vaak ettelijke minuten, waarin je stokstijf dezelfde houding en gelaatsuitdrukking moest behouden. Vandaar de vaak wat verkrampte portretten. Meestal was er zelfs een statief met hoofdklem aanwezig om ervoor te zorgen dat de gefotografeerde zeker niet bewoog!¹⁴⁵ Ook in de negentiende eeuw werden portretten al sterk 'geretoucheerd', in die mate dat men die oude portretten tegenwoordig gemakkelijk zou kunnen verwarren met pastel- of houtskooltekeningen.¹⁴⁶

Oorspronkelijk zagen heel wat fotografen zulke visitekaartjes als goedkoop volksvermaak, ongeschikt voor een kunstzinnig medium als de fotografie. Maar de meesten gingen overstag toen de Franse heerser Napoleon III in 1859 de Parijse studio van Disdéri bezocht om zulke foto's te laten maken.¹⁴⁷ Zo wonnen de visitekaartjes sterk aan belang, wat dan weer een sterke impuls gaf aan de portretfotografie.¹⁴⁸ Na de Eerste Wereldoorlog

---

¹⁴¹ BOOM en ROOSEBOOM, *Een nieuwe kunst*, 55.

¹⁴² BOOM en ROOSEBOOM, *Een nieuwe kunst*, 55.

¹⁴³ BOOM en ROOSEBOOM, *Een nieuwe kunst*, 56.

¹⁴⁴ BALLEET, 'De kleuterjaren van het wereldwonder fotografie' 55.

¹⁴⁵ BALLEET, 'De kleuterjaren van het wereldwonder fotografie' 54.

¹⁴⁶ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, 'De foto'graaf'.

¹⁴⁷ WILLS en WILLS, *De geschiedenis van de fotografie*, 110.

¹⁴⁸ ROOSEBOOM, *De schaduw van de fotograaf*, 79.

verdwenen de visitekaartportretten. De postkaartformaten, waarop ook de meeste familieportretten werden genomen, waren vanaf dan de norm.¹⁴⁹

Een typisch negentiende-eeuws portret voor een visitekaartje © Kempens Karakter

Die portretten, of het nu ging over visitekaartjes, groeps- of familieportretten, waren meestal erg traditioneel. Ze moesten de status en soms de bezittingen (zoals het huis) van de personen of familie weerspiegelen.

De weinige foto's die men van zichzelf en van familie bezat, bracht men meestal samen in een insteekalbum met visitekaartportretten, familiefoto's, studiofoto's ...¹⁵⁰ Men zocht de hulp van de fotograaf vooral bij bijzondere gelegenheden zoals huwelijken. Meestal ging het ook over alleenstaande foto's, bijvoorbeeld een foto van de bruid en bruidegom of een groepsfoto van de hele familie of de genodigden. Reportages laten maken was nog geen gangbare praktijk. Het laatste decennium van de negentiende eeuw zag een voorzichtige democratisering van de fotografie, waardoor het aantal foto's en familieportretten toenam.

Die democratisering was te danken aan de groei van de amateurfotografie.¹⁵¹ Echte fotoreportages kwamen vanaf de twintigste eeuw op.¹⁵² De portretfotografie werd vanaf die periode ook meer gediversifieerd. Ook de sluitertijden die door technologische ontwikkelingen intussen heel kort geworden waren, speelden daarin een rol, met de groeiende mogelijkheid tot 'spontane portretten'.

Zondagse kledij

Op het platteland was de dagelijkse kleding vooral functioneel – warm en sterk, de drager beschermend tegen vuil en het weer. Bij speciale gelegenheden hoorde er feestelijke, zondagse kledij. Dat kon streekkledij zijn of, in de loop van de negentiende eeuw, steeds vaker modekleding. Zeker voor de zondagse kledij werd de plattelandsbevolking vaak, en meer dan voor hun dagelijkse kledij, geïnspireerd door de burgerlijke mode, al hinkte men gewoonlijk wat de nieuwe trends betrof wat achterop. De zondagse kledij en streekkleding waren echter niet statisch, en evolueerden evenzeer mee met de tijd.¹⁵³

¹⁴⁹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, 'De foto'graaf'.

¹⁵⁰ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, 'De foto'graaf'.

¹⁵¹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, 'De foto'graaf'.

¹⁵² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, 'De foto'graaf'.

¹⁵³ WOUTERS, *Kempense kledij. Van de Wieg tot het Graf*, 8. Zie ook fiche 1. Inleiding.

Foto's moesten de status en welvaart van de familie weerspiegelen. De familie werd vaak in zondagse kledij voor hun huis gefotografeerd. © Kempens Karakter

Op de meeste portretfoto's uit de negentiende eeuw dragen mensen hun zondagse kledij. In een samenleving, die gereguleerd wordt door de kerkelijke feestdagen, was de zondagse kledij, de kleding die men droeg om naar de mis te gaan. Die kleding was dus belangrijk.¹⁵⁴ De familieportretten weerspiegelen het belang van en de trots op die zondagse kledij. De foto's etaleren status of werden bij bijzondere gelegenheden, zoals een huwelijk of jubileum, gemaakt. Niettemin waren er daarop ook uitzonderingen. Fotograaf Frans Hoelen was vooral bekend om zijn landschapsfoto's en dorpszichten. Toch figureerden er ook regelmatig mensen op zijn foto's. In Kapellen fotografeerde hij gewoonlijk op zondag, waardoor er steeds mensen in zondagse kledij op de foto's verschenen. Dorpsgezichten in de naburige gemeenten fotografeerde hij gewoonlijk op weekdays zodat mensen daar in dagelijkse kleding op de foto kwamen.¹⁵⁵

¹⁵⁴ RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 84.

¹⁵⁵ DE SCHUTTER, 'De Fotograaf Frans Hoelen', 16.

Bibliografie

Literatuur¹⁵⁶

- -, 'Een korte schets van een snelle ontwikkeling', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 22/3 (1984) 108-110.
- -, *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen*, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1996.
- -, 'Let them weave their own. East Africa's used-clothes trade', *The Economist*, 31-3-2016.
- ADLINGTON, L., *Stitches in Time. The stories of the clothes we wear*, London, Random House Books, 2015.
- ANDRIES, P. (e.a.), *Belgische fotografen 1840-2005*, Antwerpen, FotoMuseum Provincie Antwerpen, 2005.
- ANDRIES, P., 'Fotografie in de negentiende eeuw', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 22/3 (1984) 82-89.
- BALLEET, G., 'De kleuterjaren van het wereldwonder fotografie. Pioniersfoto's in het Pajottenland (1862): Jules Gêruzet frères', *Gooik*, 95 (2012) 54-55.
- BATCHELOR, J. en KAPLAN, C., (eds.), *Women and material culture, 1660-1830*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2007.
- BLACKIE, L., *Clans and tartans. The fabric of Schotland, A comprehensive and fully illustrated guide to the tartans*, London, The Apple Press, 1987.
- BLONDE, B. en STOBART, J., 'Introduction. Selling Textiles in the Eighteenth Century: Perspectives on Consumer and Retail Change' in: STOBART, J. en BLONDE, B., *Selling textiles in the long eighteenth century. Comparative perspectives from Western Europe*, New York, Palgrave Macmillan, 2014, 1-12.
- BOOM, M. en ROOSEBOOM, H., *Een nieuwe kunst, fotografie in de negentiende eeuw*, Gent, Snoeck - Ducaju & Zoon, 1996.
- CUNNINGTON, W. en CUNNINGTON, P., *The History of Underclothes*, New York, Dover Publications, 1992.
- DE BIE, A., *Education in crisis? Human capital investments from a household perspective in early modern Antwerp*, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2017.
- De BRUIJN, J. e.a., 'Op de huid. Over vestimentaire kwesties', *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijkse leven*, 115 (2014), p. 437.
- DE BRUIJN, J. en HOOIKAMMER, J., "'Als ze het maar netjes aandoen.'" Nieuwe betekenissen van Staphorster streekdracht', *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijkse leven*, 115 (2014) 461-490.

---

¹⁵⁶ Deze bibliografie bevat ook werken die niet voor dit rapport, maar wel voor teksten voor de BKRK-textiel-expo in Bokrijk (2018) gebruikt werden.

- DE LEEUW, K., 'Voorschrift, verandering en variatie in de streekdracht', in: VERHOEVEN, D., *Klederdracht en kledinggedrag; Het kostuum Harer Majesteits onderdanen; 1898-1998*. Nijmegen, Sun, 1998, 11-22.
- DE LEEUW, K. 'Streekdracht en modekleding in Nederland', in: *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen*, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1996, 9-22.
- DE LEEUW, K., *Kleding in Nederland, 1813-1920: van een traditioneel bepaald kledingpatroon naar een begin van modern kledinggedrag*, Hilversum, 1992.
- DE SCHUTTER, H., 'De Fotograaf Frans Hoelen', *t Bruggeske*, 30 (1998/1) 13-17.
- DE VLIEGER-DE WILDE, K., 'Adellijke consumptie en levensstijl. Een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 1 (2004/3) 31-52.
- DE VLIEGER-DE WILDE, K., *Adellijke levensstijl. Dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan Van Brouckhoven en Livina de Beer, Graaf en Gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)*, Onuitgegeven verhandeling, Master in de Geschiedenis KULeuven, Leuven, 2004.
- DECEULAER, H. 'De glans van de eenvoud. Kleding, mode en textiel in de eeuw van de Verlichting.' *Provincie Antwerpen. Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, Jaarboek, 12 (2001) 221-226.
- GAMBINO, L., 'It's about our dignity': vintage clothing ban in Rwanda sparks US trade dispute, *The Guardian*, 29-12-2017.
- HAVERMANS-DIKSTAAL, M. (e.a.), *Aangekleed gaat uit. Streekkleding en cultuur in Noord-Holland, 1750-1900*, Zwolle, Waanders Uitgevers, 1998.
- JENKINS, D., *The Cambridge History of Western Textiles, vol. II*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- KAWAMURA, Y., *Fashion-ology: An introduction to Fashion Studies (Dress, Body, Culture)*. Bloomsbury Academic, 2005.
- KUBANIA, J., 'How second-hand clothing donations are creating a dilemma for Kenya', *The Guardian*, 6-7-2015.
- LAVER, J., *Costume and fashion. A concise history*, Thames and Hudson World of Art, 4th ed., London, 2002.
- LEMIRE, B., 'The Theft of Clothes and Popular Consumerism in Early Modern England', *Journal of Social History*, 24 (1990/2), 255-276.
- LOOS, N., *In de kleerkast van een weelderig adellijk koppel. De zeventiende eeuwse mode bij Anna Maria Sidonia van Bronckhorst Batenburg Stein en Floris de Merode*, onuitgegeven verhandeling, Master in de Geschiedenis, KULeuven, Leuven, 2013.
- MILES, W.C. (eds.), *Textile Printing*, West Yorkshire, Society of Dyers and Colourists, 2003.
- NEEFS, E., 'De bikkelharde strijd om uw afdankertjes', *De Standaard*, 16-2-2013
- NICHOLAS, D., *Vlaanderen in de middeleeuwen*, Amsterdam, Overamstel Uitgevers, 2015.

- PАНHUYSEN, B., *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en gilden (1500-1800)*, Amsterdam, 2000.
- PEETERS, K., 'De Wuustwezelse dorpskeuren (XVe tot XVIIe eeuw) vergelijkende studie.' *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Gent, 1932, 595-709.
- RIBEIRO, A., *Dress in eighteenth century Europe 1715-1789*, London, B.T. Batsford LTD, 1984.
- ROOSEBOOM, H., *De schaduw van de fotograaf: positie en status van een nieuw beroep, 1839 - 1889*, Leiden Primavera, 2008.
- SORBER, F., 'De versierde mens: Mode van 1700 tot 1930', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 21 (1983) 41-80.
- SORBER, F., *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, De archieven in de Kempen, Zwolle, Uitgeverij Waanders, 1998.
- STERKENS-CIETERS, P., *Volkskleederdrachten in Vlaanderen*, Antwerpen, De Sikkel, 1935.
- STOGER, G., 'Urban Markets for Used Textiles – Examples from eighteenth-Century Central Europe' in: STOBART, J. en BLONDE, B., *Selling textiles in the long eighteenth century. Comparative perspectives from Western Europe*, New York, Palgrave Macmillan, 2014, 210-225.
- STYLES, J., *The dress of the people. Everyday fashion in eighteenth-century England*, New Haven- London, Yale University Press, 2007.
- VAN DAMME, 'Second-Hand Trade and Respectability: Mediating Consumer Trust in Old Textiles and Used Clothing' in: STOBART, J. en BLONDE, B., *Selling textiles in the long eighteenth century. Comparative perspectives from Western Europe*, New York, Palgrave Macmillan, 2014, 179-192.
- VAN DAMME, I., en VERMOESEN, R., 'Second-hand consumption as a way of life : public auctions in the surroundings of Alost in the late eighteenth century', *Continuity and Change*, 24 (2009/2) 275-305.
- VAN DAMME, I., *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648- ca. 1748)*, Amsterdam, Aksant, 2007.
- VAN DE WAAL, M., 'Bijdrage tot de studie van de Volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', *Oostvlaamsche Zanten. Mededeelingen van den Bond der Oostvlaamsche Folkloristen*, 12 (1937/2-3), 33-43.
- VAN ELST, J., 'Hoelen, datering en klassering van postkaarten', *t Bruggeske*, 35 (2003) 103-112.
- VAN THIENEN, J., 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', *Eeuwentemmer*, 1 (2002/2) 2-7.
- VAN UYTVEN, R., 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 55 (1972) 183-184;
- VANNNOPPEN, H. ed., *Streekdrachten in onze gewesten. Antwerpen-Brabant-Limburg-Oost-Vlaanderen-West-Vlaanderen*, Stichting Mens en Cultuur Gent ism de

Streekdrachtencommissie van het Instituut voor Vlaamse Volkskunst, Gent:
Stichting Mens en Cultuur, 1994.

- VANNOPPEN, H., 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', *Volkskunst* 37 (2012/3), 23-28.
- VANNOPPEN, H., 'Streekdrachten in het kanton Westerlo', *Volkskunst* 14 (1990/1) 10-16.
- VANNOPPEN, H., ed., *Van Hoed tot Ondergoed. Streekdrachten in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 2010.
- VANNOPPEN, H., 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', in: *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen*, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1996, 23-36.
- WIELENT, H., 'Opkomen, blinken en verzinken. Het verdwijnen van de streekdracht', in: VERHOEVEN, D., *Klederdracht en kleedgedrag; Het kostuum Harer Majesteits onderdanen; 1898-1998*. Nijmegen, Sun, 1998.
- WILLS, C. en WILLS, D., *De geschiedenis van de fotografie, van dageurrotypie tot instantfoto*, Alphen aan den Rijn, ICOB, 1981.
- WOUTERS, M., *Kempense kledij van de Wieg tot het Graf*, Turnhout, Taxandriamuseum, 1999.

Overige

- Huis van Alijn, 'De rondreizende fotograaf', <http://www.huisvanalijn.be/product/de-rondreizende-fotograaf>, geraadpleegd op 7 juli 2017.
- DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, documentatiemap fotograaf, 'De foto'graaf'.

Colofon

Geheugen Collectief
Cuperusstraat 5, 2018 Antwerpen
www.geheugencollectief.be
Deze teksten werden opgesteld door
Hannelore Vandebroek, Peter Van der Hallen
en Veronique Van Humskerke,
onderzoekers van Geheugen Collectief
in opdracht van Het Domein Bokrijk.
© Geheugen Collectief 2018